29. **Ресєт О. П.** Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.) / О. П. Ресєт. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2003. – 340 с.
30. **Соловьева А. М.** Железнодорожный транспорт в России во второй половине XIX в. / А. М. Соловьева. – М.: Наука, 1975. – 262 с.
31. **Турченко Г. Ф.** Південноукраїнський регіон у контексті формування модерної української нації (XIX – перша чверть XX ст.) / Г. Ф. Турченко. – Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2008. – 342 с.
32. **Турченко Ф.** Південна Україна: модернізація, світова війна, революція / Ф. Турченко, Г. Турченко. – Київ: Генеза, 2003. – 304 с.
33. Уголь и железо Южной России за последнее трехлетие. Историко-статистический очерк // ГЗЛ. – 1904. – № 30. – С. 7010-7013.
34. **Цукерник А. Л.** Синдикат «Продамет»: историко-экономический очерк. 1902 – июль 1914 г. / А. Л. Цукерник. – М.: Соцэкгиз, 1959. – 303 с.
35. **Шляхов О. Б.** Україна на шляху до індустріального суспільства (друга половина XIX – початок XX ст.) / О. Б. Шляхов. – Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2010. – 244 с.
36. **Шляхов О. Б.** Україна в умовах модернізації та загострення соціального конфлікту (кінець XIX – початок XX ст.): моногр. / О. Б. Шляхов. – Дніпро: ЛІРА, 2016. – 400 с.
37. ЮРГЛ. – 1884. – № 98-99. – С. 1158-1159.

Надійшла до редкол.: 01.03.2018

УДК 94: [02:351.751.5]](477.63)

DOI: 10.15421/23188

Земство Катеринославщини та фільтрація бібліотечних фондів у другій половині XIX – початку XX ст.

Лучка Л. М.

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Досліджено роль земства у діяльності шкільних бібліотек та народних читалень. Проаналізовано процес читання за джерелами та змістом. Висвітлено роль влади у комплектуванні фондів та її негативні наслідки.

Ключові слова: Катеринославське земство; бібліотеки; читання; фільтрація фондів

Исследована роль земства в деятельности школьных библиотек и народных читален. Проанализирован процесс чтения по источникам и содержанию. Освещена роль власти в комплектовании фондов и ее негативные последствия.

Ключевые слова: Екатеринославское земство; библиотеки; чтение; фильтрация фондов

In the 19th – the beginning of the 20th centuries open access to school and people's libraries book collections was absent. Statesmen and elective council representatives, supervisors and censors had the right to use books. They also decided the fate of book collections. Elective councils' meeting registers contain interesting information and show material about library development and book collection formation of Katerinoslav province.

On the example of Novomoskovsk elective council meetings of 1912 the role of elective councils' leaders of different ranks in the activity of Katerinoslav libraries is analyzed (reading control and book collection supervision in particular). Actual material reveals the views of local government leaders on spreading knowledge and distribution of educational and popular science literature which was necessary for the province population. The author draws attention to the reverse side of book acquisition – withdrawal and destruction of books and periodicals which did not meet the strict requirements of the tsarist censorship policy. The author reveals the activity of educational libraries of the province; analyzes lists of approved publications in different chronological periods.

The article highlights negative and harmful effects of the authorities' activities in replenishing collections with new literature; analyses children and youth reading. The author reveals the role of ministerial catalogues according to their content and their use when purchasing individual editions. Acquisition of collections of peoples' libraries was an important component in library development of Katerinoslav province but it was limited and depended on empire system authorities.

Keywords: Katerinoslav elective council; libraries; reading; book collection filtering

Бібліотечна справа ґрунтується на різних напрямках суспільної діяльності, що складаються з окремих чинників та умов розвитку кожного історичного періоду. Цензура, утиски, гоніння є негативними діями в цій площині політики царату, що, у свою чергу, обумовлює необхідність вивчення їх передумов та наслідків. Слід зазначити, що історична література з відповідної проблематики переважно охоплює праці катеринославських діячів, які привертали увагу до стану шкільних та народних бібліотек на початку ХХ ст. [13; 16]. Водночас сучасними науковцями зазначена тематика розглядалася лише фрагментарно та присвячена висвітленню ролі земських діячів у розвитку культурного простору краю, цензурної політики стосовно діяльності бібліотек Півдня України [9; 17]. Зокрема, роль та діяльність цензорів у бібліотечному просторі Катеринославщини висвітлена автором у низці своїх попередніх досліджень [11; 12]. Отже, ця розвідка є логічним продовженням обраної тематики. Новизна її полягає у висвітленні ролі земства як своєрідної наглядової інституції за бібліотеками.

Історично склалося, що бібліотеки виконували важливу соціокультурну роль у збереженні та поширенні знання людства. У ХІХ – на початку ХХ ст. діяльність бібліотек тісно пов'язана з функціями доступності та демократизації, які перетворюють їх на інструменти соціально-політичного впливу. Книги як документи містили певний науковий, науково-популярний та літературний текст і зберігали інформацію наступним поколінням. У цей період функція відкритості бібліотечних фондів не була реалізована повністю. Право доступу до книг мали державні та земські діячі, училищні інспектори, цензори, які вирішували долю ви-

дань. Бібліотеки як соціальні інститути пам'яті зазнавали перешкод від політичних, релігійних та інших суспільних змін, у результаті чого частина історико-культурної спадщини людства недоступна. Вилучення та знищення книг призводило до втрати скарбів національної культури. На той час державна влада та місцеві органи усвідомлювали роль бібліотек у поширенні знань та формуванні свідомості населення, тому запроваджували значний комплекс форм та засобів контролю за культурно-освітнім процесом губернії [17, с. 198-203].

Книги надходили до училищних бібліотек через цензурний комітет Міністерства народної освіти, що негативно впливало на стан: до шкіл потрапляла обмежена кількість видань, переважно не високозмістовного рівня. Кращі твори не надходили до бібліотек і не знаходили свого читача. Зокрема, навчальні посібники відомого педагога, вихователя К. Д. Ушинського «Родное слово» (1864 р.) та «Детский мир» (1864 р.) були заборонені у зв'язку з тим, що видані за кордоном та присвячені інноваційним на той час методикам виховання дітей. Тільки з 1902 р. дитяча аудиторія мала можливість знайомитися з ними [13, с. 306-307].

Оскільки народні бібліотеки та бібліотеки-читальні належали до безкоштовних та призначались для народу, царський уряд суворо пильнував та впроваджував політику обмежень і заборон. За допомогою спеціальних комісій, штату наглядачів та цензурних осіб влада «всячески ограждала народ от зловерной пропаганды антирелигиозной, противонравственной, противоправительственной, противообщественной» усіма засобами, у тому числі радикальними. Особливу увагу приділяли дитячому читанню, не дозволяли долучати до фондів «дрянных по содержанию, изложению и направлению» книг. Земство з осторогою ставилося до поширення знань серед народу, що пов'язано з ідеологічною спрямованістю та виховною функцією [4, с. 156-158].

Наприкінці XIX ст. зі світової літератури навчальні заклади Міністерства народної освіти мали 5635 назв: книг I категорії (3288 назв) та для читання (2347 назв). Для порівняння: того часу у каталогах бібліографа В. І. Межова зареєстровано понад 75 тис. назв. Таким чином, з'ясовано, що тільки 8 % літератури надходило до бібліотек, а 92 % державні органи вважали «посредственной», «сомнительного направления» та невідповідної завданням освіти юнацтва. Крім того, друковані каталоги не завжди відповідали дійсності, не допомагали реально придбати потрібні видання [13, с. 306-307]. Цікавою є реакція культурно-освітніх діячів, які виступали, навпаки, проти заборони вибіркового розповсюдження літератури й

підтримували досвід європейських держав, спрямований на вільне поширення друкованого слова у сільській місцевості, вивчення якісних текстів під час подолання безграмотності та культурного неучтва. Такі погляди відкривали шлях до змін, пов'язаних з широкими освітніми можливостями [10, с. 443-445].

Цензурний статут, міністерські каталоги та розпорядження як державні важелі гальмували розвиток бібліотек. На місцевому рівні влада також застосовувала форми, що виконували роль вагомого доповнення до існуючої системи заборони та знищення книг. Земство як місцевий орган влади повинно було підтримувати рішення, прийняті на державному рівні. Катеринославське земство відповідало за регулювання фондів бібліотек, що пов'язано з формальним відношенням осіб, відповідальних за справу. Головну роль у затвердженні переліку книг або окремих примірників відіграв Департамент народної освіти, який не поспішав своєчасно поповнювати фондові зібрання освітніх бібліотек та народних читалень. Так, читання популярної брошури лікаря А. В. Помбрака «О заразных болезнях» обсягом 76 сторінок продовжувалось 11 місяців [2, с. 118].

Катеринославська губернія входила до складу Російської імперії і підпорядковувалась її законам та устрою. Наприкінці XIX ст. у Катеринославі відомим став факт закриття бібліотеки-читальні. Це сталося через лист завідувачки бібліотеки до свого знайомого у Петербурзі, в якому вона зазначала книги підвищеного читацького попиту, а саме «Искорки» М. О. Рубакіна (малась на увазі його праця «Чистая публика и интеллигенция из народа «Искорки»: очерки и наброски публициста. СПб., 1906»; «На рассвете» (1907 р.) польського політичного діяча Т. Т. Єжа, присвяченої національно-визвольному руху балканських народів. Жандарми звинуватили бібліотекаря у розповсюдженні газети «Искра» і «Рассвет» та встановили поліцейський нагляд, без права виїзду з Катеринослава [8, с. 105-106].

Плідним для бібліотечної справи краю став 1905 рік. Земські діячі Катеринославщини порушували питання щодо скасування обмежень кількості періодичних видань та книг у народних бібліотеках. Педагогічні працівники, які виконували обов'язки бібліотекаря, виступали за надання у селах друкованому слову права громадянства. Наступним позитивним кроком у 1905 р. було звільнення завідувачів читальнями від обов'язків писати відгуки про дозволені у фонди книги під час складання каталогів. Під впливом подій 1905 р. селянство висувало суворі вимоги щодо книг для читання: рівень казок їх не задовольняв [3, с. 705-706; 16, с. 637-638].

Не залишалося поза увагою читання газет, які містили сучасні інформаційні матеріали про події, але їх висока вартість не сприяла доступності. Процес читання постійно скеровувався. На початку XX ст. прискіпливе ставлення мали окремі земські діячі до окремих періодичних видань. Так, на засіданні Катеринославського губернського земського зібрання від 20 грудня 1912 р. заслухали доповідь гласного І. П. Яковенко щодо змісту газети «Русская правда» (1904–1905). На думку діяча, зазначена газета є політичною і відповідно до статті 2-ої та 63-ої Положення про земства не повинна офіційно підтримуватися і передплачуватися губернською владою. Дорослий читач-селянин мав бажання читати щойно видану художню літературу, яка, відповідно до міністерських каталогів, не дозволялася та не потрапляла до народних читалень [15, с. 286–287].

Цікавим є факт з історії Олександрівського міського училища. Наприкінці XIX ст. бібліотекар І. Г. Молчанова підготувала на розгляд Педагогічної ради переліки книг: перший – придбання нової літератури в учнівську бібліотеку; другий – вилучення книг, що відсутні в міністерських каталогах того року. Складною була ситуація у Кам'янському. Навесні 1910 р. жандармерія провела обшук у бібліотеці професійного товариства, під час якого було вилучено 15 книг. Педагогічна рада Олександрівської міської жіночої гімназії у 1913/14 н.р. прийняла рішення про вилучення з фондів третьої книги Н. В. Тулупова та П. М. Шестакова «Новь» як не затвердженої до класного використання [1, л. 105; 5, л. 8; 18, с. 3].

Культурна ситуація початку XX ст. з позитивними змінами не мала продовження у 1910-х рр. Відповідно до джерела, у 1912 р. земські діячі Новомосковського повіту Катеринославської губернії порушують ганебне питання про контроль та вилучення «шкідливої» для молоді літератури. Потрібні у часі зміни у процесах книгочитання не мали місця на регіональному рівні. За земською реформою 1864 р. Новомосковськ набув статусу повітового міста Катеринославської губернії. Усі земські збори відбувалися у спеціально збудованому 1865–1866 рр. двоповерховому будинку [6, с. 84]. Журнали засідань Новомосковської земської управи містять найцікавішу інформацію та висвітлюють щоденні проблеми, що пов'язані з бібліотечним розвитком та формуванням книжкових фондів губернії. Глибокого аналізу потребує знайдений автором цікавий факт.

На засіданні від 30 вересня 1912 р. були присутні міський голова Новомосковська Ф. Г. Філатов, 29 гласних та два представника духовництва. Обов'язки голови зібрання виконував повітовий голова дворянства, член Державної думи від Катеринославської губер-

нії (1912 р.) С. М. Родзянко. Жваве обговорення викликало питання за № 29 про асигнування 11820 крб. на придбання підручників, навчальних керівництв і бібліотечних книг з метою поповнення діючих училищ (102). З основною доповіддю виступив гласний М. В. Родзянко (1859–1924), камергер царського двору, дійсний статський радник, землевласник, гвардії полковник. Він зупинив увагу присутніх на діяльності шкільних бібліотек та бібліотек-читалень Новомосковського повіту, підкреслюючи наявність у фондах книг вкрай розбещеної дії та аморального змісту, що негативно впливало на свідомість молоді [7, с. 13].

З виступу зрозуміло, що доповідач глибоко вивчив предмет уваги. Відвідавши деякі читальні, він переглянув і відібрав сумнівні на його погляд книги та пред'явив їх зібранню. Серед них присутня п'єса австрійського письменника А. Шницлера «Зелений попугай» (1899 р.), у якій автор висвітлює у сатиричній формі французьке дворянство під час Великої французької революції. Книга І. О. Германа «Мировые вопросы» (1907 р.) суперечила релігійним догмам і викликала негативну реакцію у земства та представників духовництва. М. В. Родзянко наполягає негайно здійснити перевірку каталогів у народних бібліотеках та читальнях і ретельно переглянути фонди шкільних бібліотек щодо наявності аморальних книг. Оскільки, за словами М. В. Родзянка, «душою ребенка шутить мы права не имеем», знайдені видання треба знищити [7, с. 14].

Пропозиції М. В. Родзянка підтримали священник Могущий (о. Григорій) та гласний від Перещепинської волості К. В. Бєлий, які підкреслили виховну небезпечність книг як джерел розбещення і розпусти для молоді та дорослих. Під час обговорення о. Могущим був запропонований наступний крок: з метою перевірки бібліотечних фондів та каталогів створити окрему комісію, до складу якої повинні увійти представники повітової управи та відомі у місті активні діячі. Така комісія у складі Г. Могущого (священник), С. М. Бєлицького (титулярний радник), О. П. Волоцького (підполковник), А. Д. Старова (колезький радник) та А. М. Багмута (представник волості) була створена 4 жовтня 1912 р. [7, с. 72].

Найбільш переконливим став виступ гласного К. В. Белого, який наполягав на терміновому здійсненні плану М. В. Родзянка у зв'язку з тим, що бібліотеки відвідують діти віком від 5 до 10 років, які не повинні читати означену літературу. Таку думку він висловлює від імені усіх селян Перещепинської волості. Власні думки з цього питання висловив голова зібрання, колезький радник, племінник

М. В. Родзянка С. М. Родзянко. Він ілюструє вилучені книги з Попасневської бібліотеки-читальні (Новомосковський повіт, родовий маєток), а саме «Мойсей как социальный реформатор» (1906 р.) американського публіциста Г.Джорджа, яка вийшла у російському видавництві «Посредник» в серії «Народні видання» вартістю 3 коп. Доречно додати, що у науковій бібліотеці ДНУ ім. Олеса Гончара до наших часів збереглися чотири праці зазначеного автора. Невдоволення земства викликала п'єса «Геда Габлер» (1890 р.) норвезького драматурга Г. Ібсена. Обрані видання висвітлювали реалістичні картини міщанського світу, соціальної нерівності селян та монополізації земель, що суперечило державному устрою та інтересам дворянства [7, с. 14-15].

Варто зазначити, що саме С. М. Родзянко надав визначення цьому процесу як «фільтрації книг». На захист порушеного питання намагався стати міський голова Новомосковська Ф. Г. Філатов, звернувши увагу на відповідальність Міністерства народної освіти та училищних інспекторів щодо контролю за бібліотечними фондами. Обговорення гострого питання завершив голова зібрання С. М. Родзянко, підкресливши недостатню відповідальність державного керуючого органу за читанням «одобренных» книг із метою поповнення учнівських бібліотек [7, с. 15].

Земське зібрання другим пунктом прийняло постанову: негайно провести ретельну фільтрацію усіх книг, що зберігаються та видаються у шкільних бібліотеках та народних читальнях повіту за їх змістом та знищити ті примірники, що не відповідають своєму призначенню або є не зрозумілими сільському читачеві [7, с. 15]. Підкреслимо, що вищезазначені факти суперечать рекомендаціям Першого Всеросійського з'їзду з бібліотечної справи (1911 р.), на якому активно обговорювалися питання комплектування бібліотек як важливого напрямку розвитку фондів у відповідності до читацьких запитів та вільного від усіляких утисків [14, с. 321].

Дніпровські дослідники зазначають факт підтримки катеринославським дворянством процесу збереження культурного надбання, до якого входили бібліотеки як центри збирання книжкової спадщини. Серед виявлених осіб фігурує ім'я М. В. Родзянка. Тому дивним є той факт, що саме М. В. Родзянко, голова Державної Думи (1912 р.), незважаючи на прогресивні погляди, підтримку позитивних державних змін, порушує питання про ретельні перевірки бібліотечних фондів та їх відповідності імперським законам [9, с. 399]. Матеріали засідань Новомосковської земської управи дозволяють з'ясувати роль книжкової продукції та місце літературних джерел

у вихованні та освіті населення губерньського повіту. Книжкові та періодичні видання повинні були відповідати державній видавничій політиці, що базувалася на ідеологічних засадах та моральних принципах.

Отже, Катеринославське земство не залишало поза увагою бібліотечну справу краю, але його постійний контроль і нагляд за культурними осередками не дозволяли населенню знайомитись з усією літературою. Комплектування фондів як важлива складова прогресивного розвитку мало обмежений характер і залежало від певної групи діячів, які брали на себе відповідальність, мали обов'язки слідкувати, відбирати, вилучати і знищувати книги, журнали, газети, що не відповідали тогочасним законам та правилам. Від жорсткого контролю влади страждали різні за типом видання: від підручників до популярних серій. До вилучення з фондів належала різноманітна література за галузями знань, мовними ознаками, змістом. Стан бібліотечної справи Катеринославської губернії, зокрема процес формування і комплектування єдиного книжкового потенціалу, свідчить про труднощі, з якими стикалися бібліотеки у другій половині XIX – на початку XX ст., та опікунські умови, що створювали державні та земські діячі.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Александровское городское училище, 1897–1898 гг. // Державний архів Запорізької області (ДАЗО). – Ф. 77. – Оп. 1. – Спр. 17. – 140 арк.
2. Вестник Екатеринославского земства. – 1905. – № 6. – С. 118.
3. Внесение изменений в правила о публичных библиотеках и читальнях // Вестник Екатеринославского земства. – 1905. – № 28. – С. 705-706.
4. **Георгиевский А. И.** К истории Ученого комитета Министерства народного просвещения / А. И. Георгиевский. – СПб.: Сенатская тип., 1902. – 202 с.
5. Деятельность Александровской городской женской гимназии за 1913/1914 гг. // ДАЗО. – Ф. 4. – Оп. 1. – Спр. 57. – 16 арк.
6. **Джусов А. Б.** Історичні пам'ятники імена та пам'ятки Новомосковська / А. Б. Джусов. – Д.: Пороги, 2005. – 178 с.
7. Журнал Новомосковского 47/22 очередного уездного земского собрания, заседание 30 сентября 1912 г. // Постановления Новомосковского 47/22 очередного уездного земского собрания. – Новомосковск: Типолитография Л. Л. Нусенсона, 1912. – С. 11-15.
8. **Кізченко В. І.** Культурно-освітній рівень робітничого класу України напередодні революції 1905–1907 рр. / І. О. Кізченко. – Київ: Наукова думка, 1972. – 162 с.
9. **Кочергін І. О.** Соціальна трансформація катеринославського дворянства (друга половина XIX – початок XX ст.: моногр. / І. О. Кочергін. – Дніпропетровськ: Герда, 2015. – 576 с.
10. **Локтин А. А.** Народное образование / А. А. Локтин // Вестник Екатеринославского земства. – 1905. – № 18. – С. 443-445.

11. **Лучка Л. М.** Вплив цензури на розвиток бібліотечної справи Катеринославщини в другій половині XIX – на початку XX ст. / Л. М. Лучка // Проблеми політичної історії України: зб. наук. праць / ДНУ; редкол.: О. Б. Шляхов та ін. – Дніпропетровськ: РВВ, 2015. – № 10. – С. 79-85.
12. **Лучка Л. М.** Цензурна політика царизму в діяльності бібліотечних установ Катеринославщини у другій половині XIX початку XX ст. / Л. М. Лучка // Наддніпрянська Україна: іст. процеси, події, постаті: зб. наук. праць / ДНУ; редкол.: С. І. Світленко та ін. – Дніпропетровськ; Ліра, 2016. – № 14. – С. 171-179.
13. **Лямцев Н.** Краткий обзор начального народного образования в России / Н. Лямцев // Вестник Екатеринославского земства. – 1905. – № 13. – С. 306-316.
14. Обзор работ II секции Съезда // Библиотекарь. – 1911. – № 3. – С. 307-327.
15. Постановления Екатеринославского губернского земского собрания 47-й очередной 1912 г. сессии. – Екатеринослав: Типография губернского земства, 1913. – 287 с.
16. **Ридькин.** К вопросу о слабой деятельности читальне-библиотек / Ридькин // Вестник Екатеринославского земства. – 1905. – № 26. – С. 637-638.
17. Технології розвитку і захисту національного інформаційного простору / О. Онищенко (кер. проекту), В. Горовий, В. Попик та ін.; НАН України, НБУВ. – Київ, 2015. – 296 с.
18. Южная заря. – 1910. – 30 апр. – С. 3.

Надійшла до редкол.: 01.03.2018

УДК 378(091)(477) «188/192»

DOI: 10.15421/23189

Розвиток вищої освіти в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст.

Довжук І. В.

Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди

Розглянуто питання розвитку вищої освіти в Україні пореформеного періоду в умовах соціально-економічної модернізації. Звернено увагу на роль створюваних вищих технічних навчальних закладів у підготовці спеціалістів для вітчизняної індустрії.

Ключові слова: підприємці; Україна; вищі навчальні заклади; промисловість

Рассматриваются вопросы развития высшего образования в Украине пореформенного периода в условиях социально-экономической модернизации. Обращено внимание на роль создаваемых высших технических учебных заведений в подготовке специалистов для отечественной индустрии.

Ключевые слова: предприниматели; Украина; высшие учебные заведения; промышленность